

III ETAPP: NÕUKOGUDE OKUPATSIOON EESTIS ALATES AASTAST 1944

SISSEJUHATUS

Tema Ekstsellents Eesti Vabariigi President Lennart Meri kirjutas 14. augustil 1998 komisjoni liikmetele:

„Ma loodan, et komisjon suudab aidata minu riigil astuda kindlalt tuleviku poole pärast seda, kui on tuvastatud kõik isikud ja rühmad, kes vastutavad pool sajandit tagasi Eestis toimunud paljude traagiliste sündmuste eest.”

Komisjon moodustati, et uurida põhjalikult ajaloodokumente inimõiguste massilise rikkumise kohta Eestis Teise maailmasõja ajal ja pärast seda. Komisjon jaotas oma uurimistöö kolmeks osaks: esimene Nõukogude okupatsioon (1940–1941, lõppraport avaldati aastal 2004), Saksa okupatsioon (1941–1944, lõppraport avaldati aastal 2001) ja teine Nõukogude okupatsioon (alates 1944. aastast, lõppraport avaldati aastal 2008).

Komisjon avaldab tänu Toomas Hiiole ja uurimisrühma liikmetele kolmekümne nelja uurimuse eest, millel põhinevad komisjoni alljärgnevad järeldused. Need tööd on valminud põhjaliku uurimistöö tulemusena, milles kasutati väga mitmekesiseid algallikaid. Eriti kasulikuks osutusid Eesti tähelepanuväärselt rikkalikud arhiivid.

MÕISTED

Et täpselt määratleda, keda lõppraportis käsitletakse, leppis komisjon kokku, et terminit „eestlane” kasutatakse vaid kodakondsuse tähenduses. Kui me peame vajalikuks nimetada Eesti kodanike konkreetseid etnilisi või usulisi rühmi, kasutame vastavat terminit. Enamusrahvuse määratlemiseks kasutame me terminit „etnilised eestlased”.

Oma esimesel koosolekul otsustas komisjon kasutada käesolevale raportile lisatud Rahvusvahelise Kriminaalkohtu 1998. aasta Rooma statuudi artiklis 7 sätestatud „inimsusevastaste kuritegude” definitsioone. Kuigi need definitsioonid töötati välja palju aastaid pärast meie poolt uuritud sündmusi, oleme veendunud, et need kajastavad standardit, mis on nende sündmuste puhul kohane. Komisjon ei ole kohus; kõik õiguslikud meetmed, mida võidakse rakendada komisjoni leidude tulemusena, kuuluvad Eesti Vabariigi asjakohaste ametiasutuste pädevusse. Nende sündmuste analüüsimisel, millel põhineb käesolev raport, jõudis komisjon järeldusele, et teatud sündmused vastasid Rooma statuudi artiklis 8 sätestatud sõjakuritegude definitsioonile.

AJALOOLINE TAUST

Nõukogude Liit okupeeris ja annekteeris Eesti 1940. aasta juunis, pärast enam kui kakskümmend aastat kestnud iseseisvust. 1941–1944 oli Eesti okupeeritud natsliku Saksamaa poolt. 1944. aasta veebruarist septembrini tõrjus Punaarmee Saksa väed Eestist välja. Eestis kehtestati taas Nõukogude režiim ning järgnes sovetiseerimine.

1944. aasta sügisel lahkus Eestist umbes 70 000 inimest, suurem osa neist tsiviilelanikud. Need inimesed põgenesid pealetungiva Punaarmee eest üle mere Rootsi või Saksamaale.

Ettevalmistused 1940–1941. a. alustatud sovetiseerimise jätkamiseks algasid Nõukogude tagalas 1943. aastal. Organiseeriti mitmesuguste partei- ja valitsusasutuste operatiivgrupe, mis pidid üle võtma Eesti valitsemise pärast Eesti järjekordset okupeerimist. Inimressursina kasutati aastatel 1941–1942 formeeritud Punaarmee Eesti Laskurkorpust (eelkõige selle poliitosakondi) ning samuti 1941. aastal Eestist evakueeritud nõukogude- ja parteitöötajaid ning ka eesti päritolu Nõukogude Liidu kodanikke.

Peamine vastutus Nõukogude režiimi sise- ja julgeolekupoliitika elluviimise eest nõndanimetatud Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis (ENSVs) langeb alljärgnevalt kirjeldatud isikutele:

Karl Säre, Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi EK(b)P) Keskkomitee I sekretär, jäeti 1941. aastal Eestisse organiseerima põrandaalust partisaniliikumist. 1941. aastal arreteeriti ta sakslaste poolt ning suri tõenäolist sõja lõpul Saksamaal koonduslaagris. 1941. aastal astus tema asemele II sekretär Nikolai Karotamm, kes oli EK(b)P I sekretär aastail 1944–1950.

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees Johannes Lauristin hukkus evakueerimise käigus 1941. aasta augustis ning tema asemele määrati 1944. aastal Arnold Veimer.

ENSV Ülemnõukogu esimees Johannes Vares (Barbarus) sooritas enesetapu või tapeti Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku agentide poolt 1946. aastal. Tema järel sai 1947. aastal Ülemnõukogu esimeheks Eduard Päll.

Alates 1944. aastast oli siseasjade rahvakomissar Aleksander Resev ning riikliku julgeoleku rahvakomissar oli Boris Kumm. Hans Kruus oli välisasjade rahvakomissar (alates 1946. aastast oli seniste rahvakomissaride ametinimetuseks minister).

Samal ajal moodustati Eesti, Läti ja Leedu sovetiseerimiseks erakorralised järelevalveorganid. Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi ÜK(b)P) Keskkomitee Eesti büroo moodustati Moskvas 1944. aasta oktoobris. Bürool oli otsustav roll kuni selle sulgemiseni 1947. aastal. See koosnes esimehest (1944–1946 Nikolai Šatalin, 1946–1947 Georgi Perov), aseesimehest (1944–46 Georgi Perov, 1946–47 Viktor Jefremov), Nikolai Karotammest, Arnold Veimerist ning Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi volinikust (1944–1945 Nikolai Sazõkin, 1945–1947 Nikolai Gorlinski).

Sovetiseerimine viidi põhiosas läbi aastail 1944–1950. Põllumajanduse sundkollektiviseerimine algas 1947. aastal ning viidi lõpule pärast eestlaste massiküüditamist Nõukogude Liidu sisepiirkondadesse 1949. aasta märtsis (vt. allpool). Varem eraomanduses olnud talude omanikud sunniti astuma kolhoosi ning nende maa liideti kolhooside maaga.

Aastatel 1944–1950 saadeti laiali kohaliku omavalitsuse asutused. Maakonnad ja vallad asendati järk-järgult nõukogulike administratiivüksustega. 1944. ja 1945. aastal lahutati mitu peamiselt

venekeelse elanikkonnaga asustatud ala Eesti territooriumist ning liideti vastavalt Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi (VNFSV) Leningradi või Pihkva oblastiga.

Samal ajal algas Eesti majanduse massiline nõukogulik industrialiseerimine. Eelkõige laiendati põlevkivi kaevandamist Kirde-Eestis, et varustada kütusega elektrijaamu ja küttesüsteeme.

Eesti territooriumist sai üks Nõukogude Liidu läänepoolseid sõjalisi eelposte. Viidi läbi ulatuslik militariseerimine, Eestisse toodi kümneid tuhandeid Nõukogude Liidu sõjaväelasi. Sõjalised objektid rajati peamiselt saksa sõjavangide tööjõuga. Samuti osales selles ajateenijaid ning mitu aastatel 1941–1944 mitmesugustes Saksa üksustes teeninud eestlastest või ka aastatel 1941–1945 Punaarmee Eesti Laskurkorpuses teeninud eestlastest koosnevat töö- ja ehituspataljoni.

Aastatel 1945–1956 asusid Eesti territooriumil ka Nõukogude Armees eesti rahvusväeosad. Nendes üksustes läbis kohustusliku sõjaväeteenistuse suurem osa Eesti ajateenijatest. Kõik rahvuslikud väekoondised kaotati Nõukogude Armees 1956. aastal, sest Moskva kartis, et neid võinuksid nakatada rahvuslikud ideed.

Sovetiseerimise tipuks oli 1950. aasta märtsis peetud EK(b)P KK pleenum. Pleenumi eel, ajal ja järel kõrvaldati oma ametikohtadelt nii EK(b)P, Ministrite Nõukogu, ministriumide ja ka teiste ametiasutuste „juhtiv kaader”, kes oli elanud Eestis aastail 1918–1940 (kaasa arvatud need, kes olid olnud seotud põrandaaluse kommunistliku tegevusega) ja ka nõndanimetatud juunikommunistid (isikud, kes olid teinud aktiivselt koostööd Nõukogude võimuga pärast Eesti okupeerimist 1940. aasta juunis). Suuremat osa neist süüdistati „kodanlikus natsionalismis”. Mõned neist vahistati ja mõisteti 25 aastaks vangi: nende seas olid ka endised Eesti NSV ministrid Nigol Andresen ja Aleksander Jõeäär. Endine minister Augustin Hansen mõisteti surma ja hukati.

Nende ametikohad võtsid üle Nõukogude Liidust pärit kommunistid, kaasa arvatud Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee I sekretäriks saanud Johannes (Ivan) Käbin, kes jäi sellele ametikohale 28 aastaks, kuni 1978. aastani.

„Kodanliku natsionalismi” vastane kampaania mõjutas Eesti elu paljusid valdkondi, eelkõige kõrgharidust, kirjandust, muusikat ja kunsti. Selle kampaania raames viidi – Eestis küll suhteliselt leebelt – läbi ka Stalini antisemiitlikku programmi, mille eesmärgiks – pärast Iisraeli riigi rajamist – oli juudi kogukondliku elu taastärkamise takistamine ning juudi kommunistide kahjutukstegemine poliitilistes ja kirjanduslikes ringkondades.

Metsavendade relvastatud vastupanu oli elujõuline kuni 1949. aasta märtsi massiküüditamiseni, kuigi viimased elusolevad metsavennad vahistati või tapeti alles 1970. aastatel. Selles liikumises osalenute ja selle toetajate koguarvu hinnatakse nimetatud perioodi vältel umbes 30 000le, neist tapeti üle kahe tuhande inimese. Ka nõukogude võimu esindajate seas oli sadu tapetuid – nii nõukogude- ja parteitöötajaid kui ka julgeolekutöötajaid ja sõjaväelasi. Mõlema poole ohvrite hulgas oli ka süütuid tsiviilisikuid.

Lisaks metsavendade relvastatud vastupanule moodustati hulk koolinoorte põrandaaluseid rahvuslikke ühendusi. Suurem osa neist paljastati julgeolekuorganite poolt ning nende liikmetele mõisteti pikaajaline vanglakaristus.

Pärast Stalini surma 1953. aasta märtsis kahanes kiiresti Eesti elanikkonna vastu suunatud otseste karistusaktsioonide hulk. Sõjatribunalid hakkasid tegelema üksnes sõjaväelaste kohtuasjadega ning endise Riikliku Julgeoleku Ministeriumi erinõupidamine kaotati. Aastail 1953–1954 vähenes riikliku julgeoleku süsteemi senine roll ning ministerium reorganiseeriti madalama astme asutuseks – Riikliku Julgeoleku Komiteeks, mis on üldiselt tuntud KGB nime all.

Riiklik julgeolek jäi kogu Nõukogude Liidu eksistentsi vältel üleliiduliseks süsteemiks, mida juhtis Moskvast asuv keskasutus. Siseasjade Rahvakomissariaadi ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (või ministeeriumide) allumine konkreetse liiduvabariigi Rahvakomissariide (Ministrite) Nõukogule oli kõigest formaalsus.

Siiski ei teinud Stalini surm lõppu poliitilistel põhjustel arreteeritute või küüditatute kannatustele. Küüditatute ja poliitvangide vabastamine asumiselt ning vangilaagritest algas 1953. aastal, kuid suurt osa ellujäänuist ei lubatud Eestisse tagasi enne 1956–1958 aastat. Viimased 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate algul arreteeritud inimesed vabastati alles 1980. aastatel.

Katse integreerida Eesti ühiskonda nõukogude süsteemi ei olnud edukas. Kuigi 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate algul purustati laialdane ning otsene relvastatud vastupanu, jäi suurema osa elanikkonna meelsus suuremal või vähemal määral nõukogudevastaseks. See aitas eestlastel 1980. aastate lõpul organiseerida uut vastupanuliikumist, taastada 1991. aastal Eesti iseseisvus ning seejärel tagada riigi kiire arenemine kaasaegseks ühiskonnaks.

EESTIS ALATES AASTAST 1944 TOIME PANDUD KURITEOD

1. Jätkuvad repressioonid Eesti endise poliitilise eliidi vastu

Kui Punaarmee 1944. aasta varakevadel Eestisse tungis, kaasnes sellega samasugune repressiivne režiim, mis oli Eestis toiminud 1940. aasta juunist kuni Saksamaa sissetungini Nõukogude Liitu 1941. aasta juunis.

Komisjoni järeldused nimetatud perioodi (esimese Nõukogude okupatsiooni) kohta avaldati aastal 2004. Need avasid üksikasjalikult protsessi, mille käigus Nõukogude võimud kohtulikult jälitasid, vahistasid ning kas küüditasid, vangistasid või hukkasid peaaegu kõik iseseisva Eesti poliitilise juhtkonna liikmed. Erilist tähelepanu pöörati kõigi nende elimineerimisele, kes olid olnud Eesti Vabariigi valitsuste ministrid alates Ajutise Valitsuse moodustamisest 1918. aastal.

Nõukogude režiimi põhjendused oma tegevusele nii esimese kui ka teise okupatsiooni ajal lähtusid ajaloo teadlikust moonutamisest. Nõukogude Liidu vaatepunktist oli Eesti esimene seaduslik valitsus pärast keiserlikku Venemaad olnud bolševike valitsus, mille reaktsioonilised jõud kukutasid käsikäes võõrvägedega. Seepärast ähvardas ka Vabadussõja (1918–1920) veterane oht saada süüdistatud nõukogudevastases tegevuses.

Selles kontekstis on oluline meeles pidada, et Nõukogude Venemaa tunnustas Eesti Vabariigi iseseisvust Tartu rahulepinguga 1920. aasta veebruaris. 1920. aastate algul tunnustas Eestit enamik iseseisvaid riike ning 1921. aastal ühines Eesti Rahvasteliiduga.

Kuna kõik järgnevad Eesti „kodanlik-demokraatlikud” valitsused olid Nõukogude Liidu vaatepunktist ebaseaduslikud, sai kõiki ministreid süüdistada Nõukogude territooriumil moodustatud ebaseaduslikus valitsuses osalemises.

Nagu 1940. aastal, nii ei maininud Nõukogude võimud ka 1944. aastal kunagi Nõukogude Liidu ja natsliku Saksamaa vahel 23. augustil 1939 sõlmitud mittekallaletungilepingu (Molotov-Ribbentropi pakti) salaprotokollit, mis määras Eesti Nõukogude Liidu mõjusfääri. Selle protokollit kohaselt oli Nõukogude Liidul vaba voli Eesti okupeerimiseks, ilma et Saksamaa oleks sellesse sekkunud.

1940. aasta juulis toimunud valimisi, kus tohtisid kandideerida üksnes kommunistliku partei poolt heakskiidetud kandidaadid, kirjeldas Nõukogude võim kui täiesti vabu ja demokraatlikke. Valimistulemusi, mille põhjal valimistel osales ametlikel andmetel 84,1% kodanikest, kellest 92,8% toetas kandidaate, kes uue „parlamendi” esimesel istungil nõudsid Eesti saamist nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks Nõukogude Liidu koosseisus, kirjeldati kui Eesti rahva pikki aastaid maha surutud igatsuse väljendust, et Eesti ühineks Nõukogude Liiduga.

See võltsingute jada õigustas esimese Nõukogude okupatsiooni ajal varjamatut rünnakut Eesti ühiskonna vastu, mis tipnes umbes 10 000 inimese vahistamise ja küüditamisega 1941. aasta juunis.

Kuivõrd Eesti endiste poliitiliste juhtide karistamine oli enne Saksa vägede sissetungi jäänud lõpetamata, otsustasid Nõukogude ametkonnad pärast Eesti taasokupeerimist seda jätkata. Vahistati kümme endist Eesti Vabariigi valitsuse ministrit kaheteistkümnest, kellega esimese okupatsiooni ajal ei olnud arveid õiendatud. Need mehed surid kas ülekuulamise käigus, lasti maha või mõisteti pikaajalisse vangistusse GULAGi vangilaagrites, kust eluga pääsesid vähesed.

2. Otto Tiefi valitsuse liikmete repressioonimine

18. septembril 1944 moodustas Eesti Vabariigi viimane peaminister Jüri Uluots, kes oli (vastavalt Eesti Vabariigi põhiseadusele) võtnud üle Vabariigi Presidendi kohustused, valitsuse, mille juhiks sai peaministri asetäitja ning siseminister Otto Tief. Valitsuse eesmärk oli Eesti iseseisvuse taastamine. Anti välja ka Riigi Teataja, mis teatas valitsuse moodustamisest. Neli päeva hiljem hõivas Punaarmee Tallinna. Kuna Nõukogude Liit ei tunnustanud Tiefi valitsust, lahkusid valitsuse liikmed Tallinnast ja suundusid Eesti läänerrannikule, kus pidi ootama paat, mis viiks nad Rootsi. Kuid paat saabus liiga hilja ning üksnes kahel valitsuse liikmel õnnestus vahistamisest pääseda. Teised arreteeriti Nõukogude Liidu julgeolekuorganite poolt. Osa neist saadeti Moskvasse, kus Nõukogude Liidu Ülemkohtu Sõjakollegium nad valitsuses osalemise eest süüdi mõistis. Enamikule neist mõisteti 10 aastat vangistust ja lisaks viis aastat kodanikuõiguste kaotust. Kuid sõjavägede ülemjuhataja Jaan Maide, Eduard Inglit ja Juhan Reigo mõisteti surma ning hukati 1945. aastal. Need, kes vangistuse üle elasid ja pärast Stalini surma vabadusse pääsesid, jäid kuni surmani Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku organite järelevalve alla.

3. Repressioonide jätkumine Eesti Vabariigi riigiametnike vastu

1944. aastal arreteeriti suurem osa Eesti endisest poliitilisest juhtkonnast (vt. 1. alapeatükk) ning sama saatus tabas ka suuremat osa Eesti Vabariigi kõrgema ja keskastme riigiametnikke, kes olid üle elanud Nõukogude ja Saksa repressioonid aastail 1940–1944 ning jäänud Eestisse. Enamjaolt mõisteti nad vangistusse. Seoses Nõukogude okupatsiooni üleminekuga Saksa okupatsiooniks 1941. aastal ning sellele järgnenud Saksa okupatsiooni üleminekuga uueks Nõukogude okupatsiooniks 1944. aastal oli hulk juhtumeid, kus endised, enamjaolt Eesti Vabariigi keskastme ametnikud püsisid oma ametikohal läbi kõikide okupatsioonide. Neid ei kõrvaldatud ametist ega vahistatud enne kui 1940. aastate lõpul või 1950. aastate algul. Reeglina süüdistati neid Saksa okupatsiooni ajal Omakaitse kuulumises, mis paljudel juhtudel oli nende ametikohast tulenev kohustus, või koostöös „fašistlike röövvalutajatega”, kui nad olid 1941. aastal ametisse jäänud, või koguni keelatud kirjanduse omamises. Paljudel juhtudel mainitakse riikliku julgeoleku juurdlusdokumentides ka nende tegevust Eesti Vabariigi riigiteenistuses.

Uurimistöös on probleemiks see, et tihtipeale on isiku kohta ainsaks allikaks riikliku julgeoleku töötajate poolt koostatud ülekuulamistoimik. Ent enamasti ei olnud riikliku julgeoleku uurijate ning Nõukogude sõjatribunalide liikmete eesmärgiks mitte tõe väljaselgitamine, vaid süüdistuste kooskõlla viimine vastavate Vene NFSV kriminaalkodeksi paragrahvidega. Seepärast paistavad pärast 1944. aastat arreteeritud endistele riigiametnikele tribunalide otsustes esitatud süüdistused paljuski meelevaldsed ning näivad põhinevat üksnes kaudsetel tõenditel, mis lähtuvad isiku endisest ametikohast.

4. Repressioonide jätkumine kohalike omavalitsuste liikmete vastu

Hulk endisi vallavanemaid ja vallavalitsuste liikmeid, kes olid üle elanud nii Nõukogude kui ka Saksa repressioonid aastail 1940–1944 ja olid jäänud Eestisse, arreteeriti Nõukogude julgeolekuorganite poolt ja mõisteti vangistusse või surma. Enamikku neist süüdistati Omakaitse kuulumises Saksa okupatsiooni ajal, sest paljudele neist oli kohaliku Omakaitse üksuse juhtimine olnud ametikohast tulenev kohustus. Kohalike omavalitsuste valitud liikmed olid enamjaolt jõukad talunikud ning 1940. aastate teisel poolel klassifitseeriti suurem osa neist „kulakuteks”. Mõningaid neist kahtlustati ka sidemetes relvastatud vastupanuliikumise ehk metsavendadega. Nii nagu ka riigiametnike puhul, olid süüdistused paljudel juhtudel meelevaldsed. Ka arreteeritud endiste kohaliku omavalitsuse tegelaste suur osakaal iseenesest tõestab, et peamiseks nende vastu kõnelevaks tõendiks oli enamasti nende ametikoht.

5. Eesti vastupanuliikumise vastane kampaania

Pärast Saksa vägede lahkumist 1944. aastal jäid paljud Saksa sõjaväes teeninud eestlased Eestisse. Mõned neist jätkasid võitlust Punaarmee üksuste, julgeolekujõudude ja Nõukogude võimu esindajate vastu. Oli ka palju eraisikuid, kes kartsid võimalikke Nõukogude repressioone ja küüditamist ning läksid rettu, kuigi ei osalenud alati aktiivses vastupanus. Vastupanuliikumise mahasurumiseks saabusid koos Punaarmee Eestisse Nõukogude riikliku julgeoleku operatiivgrupid. Kohalik elanikkond toetas vastupanuliikumist laialdaselt. Nõukogude julgeolekuüksused tapsid või vahistasid palju vastupanuliikumise liikmeid; nende täpne arv ei ole teada. Tapetud vastupanuliikumise võitlejate arvu hinnatakse umbes 2000-le, lisaks tuhanded arreteeritud.

6. Eestlastest sõjavangide ja teiste „kodumaa reeturite” ja nõndanimetatud „erikontingendi” kohtlemine

Enne sõda ja sõja ajal töötasid nõukogude ametkonnad välja süsteemi isikute menetlemiseks, keda nad nimetasid „kodumaa reeturiteks”. See nõudis nende Nõukogude kodanike vahistamist ja ülekuulamist, kes olid „lubanud endal” jääda Saksamaa poolt okupeeritud territooriumile. Lähtudes 1940–1941 aasta sündmuste nõukogulikust tõlgendusest loeti ka eestlased Nõukogude Liidu kodanikeks ning seega võis neile esitada süüdistuse reetmises.

Põhimõtteliselt võis igale eestlasele, kes oli sõja-aastatel Eestis elanud, ning ka neile, kes pöördusid Eestisse tagasi Saksa vangilaagritest, koonduslaagritest või sunnitöölt, saada osaks vahistamine ja kontroll filterlaagris.

Vahistatavate isikute kategooriasse kuulusid:

- 1) Punaarmee sõdurid ja ohvitserid, kes olid sakslaste poolt sõjavangi võetud ning keda enamjaolt oli kinni peetud ränkades tingimustes kuni nende järkjärgulise vabastamiseni, mis vältas kuni 1942. aasta kevadeni. Pärast Stalini 1941. aasta juulis peetud kõnet, milles kästi kõikidel sõduritel võidelda surmani, loeti vangilangemist Nõukogude Liidus reetmiseks.
- 2) Mõned (kuid mitte kõik) isikud, kes olid saadetud Saksamaale sunnitööle.
- 3) Mehed, kes olid teeninud mõnes Saksa armee eesti väeüksuses või politseipataljonis või olnud sõjaväe abiteenistuses. Algul ei tehtud vahet vabatahtlike ja mobiliseeritute vahel. Erilist tähelepanu pöörati neile, kes olid teeninud Punaarmees ja ühinenud Saksa vägedega pärast Punaarmeest deserteerimist või sakslaste kätte vangilangemist.
- 4) Erasisikud, kes olid ametnikena ükskõik missugusel viisil oluliselt abistanud Saksa võime. Üldiselt ei kuulunud kontrollimisele need, kes olid oma ametis osutanud tsiviilelanikkonnale eluliselt vajalikke teenuseid. Mõne elukutse esindajaid (teiste hulgas arste, loomaarste ja agronoomide) sunniti üksnes alla kirjutama avaldusele, et nad ei olnud Saksa okupatsiooni ajal osalenud poliitilises tegevuses.
- 5) Erilise tähelepanu pälvisid mehed, kes olid teeninud Omakaitstes, eriti need, kes olid võidelnud 1941. aasta Suvesõjas.

Kinnipeetavate menetlemine 1944. aastal kiiruga rajatud filterlaagrites oli keeruline ja kohmakas. Laagrid olid ülerahvastatud endiste sõdurite ning tsiviilisikutega – meeste, naiste ja lastega. Laagrite komandandid kaebasid tihti, et kõikvõimalikud isikud, keda ei oleks üldse tulnud filtreerimisele saata, panevad proovile laagrite infrastruktuuri.

Kõikidelt nõuti ülipõhjaliku küsimustiku täitmist, mis pidi andma ulatuslikku informatsiooni nende tegevusest sõjaeelsetel ajal ning sõjapäevil. Küsimustiku ning järgnenud vestluse põhjal tehti iga juhtumi kohta otsus.

1944. aasta oktoobrist kuni 1946. aasta maini Paldiski lähedal tegutsenud filterlaagri nr. 0316 põhjalik uurimine on näidanud, et laagrist käis läbi 21 667 inimest. 1946. aasta märtsist pärinevad andmed näitavad, et Smerš (Nõukogude sõjaväe vastuluure aastail 1943–1946) arretees kuu aja jooksul 700 inimest, kellest 290 saadeti edasi teistele uurimisorganitele. Peaaegu 400 inimese juhtumid saadeti otsuse langetamiseks otseteed sõjatribunali.

Vastavalt Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu määrusele 13. aprillist 1946 tuli Eesti, Läti ja Leedu sõjavangid, kes viibisid kontroll-filterlaagrites väljaspool koduvabariiki, vabastada ning saata kodumaale, enamasti tööpataljonidesse. Sellel määruel ei olnud vähimatki humaanset tagamõtet, määruse peamiseks eesmärgiks oli leevendada tööjõupuudust Baltimaades.

Valdavat osa endistest eesti sõjavangidest, kes filterlaagritest vabastati, ei saadetud tribunali alla, vaid ehituspataljonidesse, mille ülesanne oli Eesti tööstus taas tööle saada.

Sellel põhjal kasutati enamikku neist pataljonidest mitte tsiviilobjektidel, vaid sõjaliste rajatiste, sadamate, lennuväljade ja muu sarnase ehitamisel. Tööjõupuudus Eestis oli terav, eriti seetõttu, et sõjaeelset 1,1 miljonist elanikust oli 70 000-l õnnestunud enne uut Nõukogude okupatsiooni põgeneda Läände, 10 000 inimest oli 1941. aastal küüditatud, 7000 inimest oli aastail 1940–1941 vahistatud, tuhanded olid sõja ajal tapetud või hukkunud ja umbes 20 000 meest teenis Punaarmee Eesti Laskurkorpuses.

7. Vahistatute kohtlemine eeluurimise ajal enne sõjatribunali

Eeluurimine kestis enamasti pikka aega (mõnel puhul üle aasta) ning vange peeti ülerahvastatud vanglates ebainimlikes tingimustes.

On ohtralt tõendeid selle kohta, et tunnistuste saamiseks kasutati vägivalda. Vastavalt Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee instruksioonile 10. jaanuarist 1939 oli vägivald ülestunnistusele sundimisel alates 1937. aastast seadusega lubatud. Pärast Eesti okupeerimist 1940. a. kasutasid Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku asutused neid meetodeid ka Eestis. Vägivalla kasutamiseks ülekuulamisel oli vajalik liiduvabariigi riikliku julgeoleku ministri sanktsioon – Eestis olid sellel ametikohal Boris Kumm ja Valentin Moskalenko. Vägivald oli eriti laialt levinud Valentin Moskalenko ajal, kes oli ametis aastail 1950–1953.

Arreteeritud isikuid mõisteti pikaajalisse vangistusse kas mitmesuguste sõjatribunalide või Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi erinõupidamise (a-st 1946; enne seda Siseasjade Rahvakomissariaadi erinõupidamise) poolt. 1944–1947 oli kõige tavalisemaks otsuseks kümme aastat vangistust (paranduslike tööde laagrit) või surmaotsus. Pärast seda, kui surmanuhtlus 1947. aastal kaotati, sai kõige tavalisemaks karistuseks 25 aastat vangistust (paranduslike tööde laagrit). Surmanuhtlus taastati 1950. aastal. Erinõupidamise istungitel süüdistavad ei osalenud, ka ei olnud neil kaitsjat. Tõendid, kui neid üldse leidis, olid napid. Edasikaebamise õigust ei olnud.

Süüdimõistetud saadeti Nõukogude Liidu erinevates osades asuvatesse GULAGi laagritesse. Paljud neist surid seal. Pärast Stalini surma 1953. aastal vabastati ellujäänud järk-järgult mitme aasta jooksul.

Komisjoni uurimisrühma kogutud andmete põhjal mõisteti aastail 1942–1990 vähemalt 37 000 Eesti kodaniku või elaniku üle kohut nõukogude kriminaalkoodeksi „poliitilistest” paragrahvidest lähtuvate süüdistuste põhjal. Suurem osa arreteerimistest ja kohtuotsustest leidis aset aastail 1944–1953. See arv sisaldab ka Punaarmee Eesti rahvusväeosades teeninud sõdureid ja ohvitseri, kelle üle aastail 1942–1944 mõisteti kohut Nõukogude Liidu kontrolli all oleval territooriumil. Uurimisrühm kasutas algallikatena Eestis asunud Nõukogude riikliku julgeoleku asutuse juurdlustoimikuid ja kartoteeke, mida säilitatakse Eesti Riigiarhiivis.

8. Küüditamised

Esimese okupatsiooni ajal olid Nõukogude ametkonnad kasutanud küüditamist Nõukogude Liidu kaugematesse piirkondadesse selleks, et viia Eestist ära inimesi, kes olid nõukogudevastaselt meelestatud või kes olid „sotsiaalselt ohtlik element” või keda selles kahtlustati. 1941. aasta juunis toimunud massiküüditamise ajal viidi Eestist ära peaaegu 10 000 inimest – mehi ja naisi kõikidelt elualadelt koos lastega.

Pärast Eesti taasokupeerimist 1944. aastal kasutati küüditamist jälle sotsiaalse, religioosse ja etnilise puhastuse vahendina. 15. augustil 1945 võeti kinni ja küüditati Nõukogude Liidu sisealadele vähemalt 439 igas vanuses saksa päritolu isikut, sealhulgas perekonnaliikmed. Mõnel puhul oli tegemist sakslastega, kes olid aastail 1939–1940 ja 1941 keeldunud kuuletumast natsliku Saksamaa juhtkonna korraldusele Saksamaale ümber asuda, teistel puhkudel aga inimestega, kes olid küll lahkunud Saksamaale, kuid hiljem tagasi tulnud. Peaaegu kõigi puhul oli tegu Eesti elanikega, kelle perekond oli Eestis elanud mitu põlvkonda või koguni sajandeid; need inimesed olid Eesti kodanikud ja abielus eestlastega. Nende küüditamisel ei olnud mingit

põhjuslikku seost nende sõjaaegse tegevusega, mida isegi ei uuritud. Tegu oli kollektiivse karistusega, kogu (olgu väikese) rahvusrühma küüditamisega.

Sõjajärgsete küüditamiste teine voor leidis aset 1949. aasta märtsis ning oli osa Nõukogude julgeolekuasutuste võitlusest vastupanuliikumisega. Rakendades üha suuremaid inimressursse ning kasutades üha kasvavat informaatorite hulka oli võimudel õnnestunud purustada mõned vastupanuliikumise rühmad, mitu liikumise juhti oli tapetud.

1949. aasta küüditamisel koguti kokku üle 20 000 inimese, kes olid vastupanuliikumises osalejate perekonnaliikmed või vastupanuliikumise tegelikud või arvatavad toetajad. Ka see oli kollektiivne karistus ilma mistahes õigusliku menetluseta.

Viimane sõjajärgne küüditamine leidis aset 1951. aasta aprillis, kui 353 Jehoova tunnistajat ning nende perekonnaliikmed küüditati Siberisse. See aktsioon oli osa ulatuslikust üleliidulisest kampaaniast, mille käigus süstemaatiliselt küüditati ka Moldova, Ukraina, Valgevene, Leedu ja Läti Jehoova tunnistajad. Enamik eestlastest vabanes 1956. aastal, kuid mõnel perel lubati tagasi tulla alles aastail 1958–1959 ja viimane perekond naasis aastal 1964.

9. Nõukogude repressiivasutused

Nõukogude repressiivasutused tuleb jaotada riikliku julgeoleku operatiivorganiteks (alljärgnevad lõigud 1–4), sõjatribunalideks ja kohtuasutusteks (lõigud 5–9) ning kinnipidamis- ja parandusliku töö ja sunnitööasutusteks (lõigud 10–12).

1) Alates aastast 1944 oli peamiseks üleliiduliseks julgeoleku eest vastutavaks asutuseks Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (NKGB). 1946. aastal nimetati see ümber Riikliku Julgeoleku Ministeeriumiks (MGB). Nagu juba mainitud, likvideeriti MGB aastateks 1953–1954 ning reorganiseeriti siis Riikliku Julgeoleku Komiteeks (KGB).

2) Eraldiseisev asutus oli Smerš (lühend väljendist „surm spioonidele“). Kuni 1943. aastani olid Punaarmee ja -laevastiku väekoondistes NKVD eriosakonnad. 1943. aastal reorganiseeriti eriosakonnad sõjaväe vastuluureosakondadeks „Smerš“, mis allusid otseselt Kaitse Rahvakomissariaadile (kaitse rahvakomissar oli Jossif Stalin). Kuigi Smerši peamiseks ülesandeks oli sõjaline vastuluure ja salapolitseiiline tegevus sõjaväes, arreteerisid selle osakonnad arvukalt tsiviilisikuid okupeeritud territooriumidel või vabastatud Nõukogude Liidu aladel ning kuulasid neid üle. 1946. aastal muudeti Smerši osakonnad taas MGB eriosakondadeks, kuid ülesanded jäid enamjaolt samaks.

3) Kuigi igal liiduvabariigil oli formaalselt oma siseministeerium ja oma riikliku julgeoleku ministeerium, oli tegemist tsentraliseeritud süsteemiga ning liiduvabariikide sise- ja riikliku julgeoleku ministeeriumide allumine vastava liiduvabariigi Ministrite Nõukogule oli puhas formaalsus. Kohalikel parteiorganitel ei olnud otsest võimu julgeolekuorganite üle, kuid nad tegid omavahel koostööd ja vahetasid informatsiooni.

4) 1944. aastal moodustati Eestis uuesti Siseasjade Rahvakomissariaadi (NKVD) hävituspataljonid. Nende ülesanne oli võidelda relvastatud vastupanuliikumisega ning tegutseda nõukogude võimuorganite toetajate ja teavitajatena valdades. Kohtadel värbasid hävituspataljonide liikmeid NKVD ohvitserid. Kuna puudusid nii motivatsioon kui väljaõpe, ei olnud nende tegevus eriti tõhus. Ent suuremate operatsioonide käigus kasutati hävituspataljone koos riikliku julgeoleku üksustega metsavendade vastu. Hävituspataljonid kaotati aastal 1954. Selleks ajaks oli igas 39st rajoonist üks pataljon, kuid suurem osa pataljone ei olnud täiskoosseisulised.

- 5) Eestlasi mõistsid süüdi mitmed erinevad tribunaliid. Neist kõige olulisemad olid sõjatribunaliid, mis allusid Nõukogude Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumile kõrgeima instantsina. Need tribunaliid menetlesid muuhulgas nii sõjaväelaste kui ka eraisikute poliitilisi süüasju.
- 6) Nõukogude Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegium menetles kõige olulisemaid poliitilisi süüasju, kaasa arvatud ülalmainitud Otto Tiefi valitsuse mõnede liikmete protsess. Sõjakolleegiumi juhtis paljude aastate vältel Vassili Ulrich.
- 7) Sadade eestlaste üle langetas otsused Nõukogude Liidu julgeolekuorganite erinõupidamine. Sõjatribunaliid olid erikohtud, erinõupidamine aga administratiivne karistusorgan. Otsuseid tehti üksnes dokumentaalse tõendusmaterjali põhjal, süüdistatavad ei viibinud otsuse tegemise juures.
- 8) Ka Eesti NSV Ülemkohus menetles üksikuid poliitilisi süüasju.
- 9) Pärast Stalini surma 1953. aastal kaotati erinõupidamine; sõjatribunaliid jäid küll alles, kuid neil ei olnud enam jurisdiktsiooni tsiviilelanikkonna üle.
- 10) Suurem osa poliitvangidest saadeti sunnitöölaagritesse, mis asusid Nõukogude Liidu kaugemates piirkondades. Need allusid Nõukogude Liidu Siseministeeriumi Laagrite Peavalitsusele (GULAG). Eestis GULAGi laagreid ei olnud, kuid GULAGi süsteemi kuulus Paldiski lähedal asunud kontroll-filterlaager 0316.
- 11) Eesti NSV Siseministeeriumil oli vanglate osakond, millele allus eri aegadel umbes kümme Eesti vanglat. Neid kasutati eeluurimisvangistuses viibivate inimeste ning juba süüdi mõistetud väiksema tähtsusega kurjategijate kinnipidamiseks.
- 12) Samas ministeeriumi koosseisus oli ka parandusliku töö laagrite osakond. Selle eesmärgiks oli tavakurjategijate tasuta tööjõu ekspluateerimine. Samuti allus osakonnale tapivangla, kust poliitvangid väljaspool Eestit asuvasse GULAGi laagritesse edasi saadeti. Poliitvangide arv, keda ei saadetud Eestist välja, vaid kes jäeti Eestis asuvasse parandusliku töö laagritesse, ei ole teada.

10. Eestlaste mobiliseerimine Punaarmeesse II maailmasõja ajal

Eesti meeste mobiliseerimine Punaarmeesse algas viivitamatult pärast seda, kui Punaarmee oli 1944. aasta sügisel okupeerinud Eesti mandriosa. Mobiliseeritute täpne arv ei ole teada, kuid seda hinnatakse umbes 20 000le. Kuigi mobiliseeritute kontingenti kontrollisid Smerši ametnikud, mobiliseeriti Punaarmeesse ka hulk eestlasi, kes olid enne teeninud Saksa relvajõududes. Suurem osa mobiliseeritud eestlastest saadeti väljaõppele Punaarmee Eesti Laskurkorpuse tagavarapolku.

11. Repressioonid pärast 1953. aastat – karistuste leevendamine, kuid osa eestlaste asumisel olemise jätkumine

Vangide ja küüditatute vabastamine GULAGi laagritest ja mitmesugustest asumisel oleku vormidest algas varsti pärast Stalini surma – esimene amnestia kuulutati välja 27. märtsil 1953. Enamik endisi vange ja küüditatud pöördus Eestisse tagasi aastail 1956–1958. Tagasitunud eestlaste hulka hinnatakse 30 000le, sealhulgas ka need, kes olid veel elus aastail 1940–1941 vangistatutest ja küüditatutest. Vabastamine ei andnud automaatselt õigust Eestisse naasta. Enamikule see luba anti, kuid alates 1956. aastast oli „eriti ohtlikel endistel riiklikel

kurjategijatel ja nende perekonnaliikmetel” ehk poliitvangidel Eestisse tagasitulek keelatud. Olemasolevatel andmetel mõjutas see keeld vähemalt 2627 inimest, kel lubati Eestisse tagasi pöörduda üksnes Eesti NSV valitsuse või pseudoparlamendi (Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium) loaga. Järgnevatel aastatel said loa vaid vähesed neist. Keeld jäi jõusse kuni Nõukogude Liidu olemasolu lõpuni.

Tagasipöördumine Eestisse ei tähendanud automaatselt kõigi õiguste taastamist. Endisi poliitvange ja küüditatud hoiti järelevalve all, neid püüti ajendada koostööle KGBga, neil oli probleeme elukoha leidmise, poolelijäänud õpingute jätkamise ja loa saamisega välisreisideks ning paljudes teistes eluvaldkondades.

VASTUTUSE PÕHIMÕTTED

Komisjon on seisukohal, et vastutus ülalkirjeldatud sündmustega seotud kuritegude eest tuleb kindlaks määrata kahel viisil.

Esiteks peame me teatud inimesi vastutavaks nende ametikoha tõttu: see tähendab, et nad andsid korraldusi, mille tagajärjeks olid inimsusevastased kuriteod.

Teisel juhul määratakse vastutus kindlaks vaid konkreetse isiku tegevuse alusel.

VASTUTUSE ÜSIKASJALIKUM ERITLEMINE

Komisjon analüüsis Eestis alates 1944. aastast tegutsenud ning Eestisse puutuvaid otsuseid teinud Nõukogude Liidu asutuste funktsioone ja tegevust ning neile alluvaid kohalikke asutusi, mis tegutsesid otsuste täideviijatena. Uurimistöö tulemusena määratles komisjon järgmised asutused ja isikud, kes kannavad vastutust Eestis alates 1944. aastast sooritatud inimsusevastaste kuritegude eest.

Eestis aset leidnud protsesse algatas ja juhtis eelkõige üks isik ning mõned Nõukogude Liidu võtmeinstitutsioonid, nimelt:

- 1) Jossif Stalin kui ÜK(b)P (alates 1952. aastast Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei, NLKP) Keskkomitee peasekretär ning Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu esimees kuni oma surmani 1953. a.
- 2) ÜK(b)P/NLKP Keskkomitee, eriti selle Poliitbüroo, ja
- 3) Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu.

Täidesaatva institutsioonina tuleb siin mainida ka ÜK(b)P Keskkomitee Eesti bürood (1944–1947) ning selle esimehi Nikolai Šatalinit ja Georgi Perovi.

Järelikult kannavad need institutsioonid ka üldist vastutust Eestis toime pandud inimsusevastaste kuritegude eest. Eraldi tuleb välja tuua Nõukogude Liidu Siseministeerium ja Riikliku Julgeoleku Ministeerium ning neid juhtinud isikud: Lavrenti Beria, Sergei Kruglov ja Vsevolod Merkulov; ning Vastuluure Peavalitsuse Smerš ülem Viktor Abakumov.

Üldist vastutust jagavad:

- 1) Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja selle Büroo, mille esimeheks oli kõigepealt Nikolai Karotamm ja seejärel Johannes (Ivan) Käbin, ja
- 2) Eesti NSV Ministrite Nõukogu, mille esimeheks oli Arnold Veimer.

Vastutus konkreetsete tegude eest, mis kujutasid endast inimsusevastaseid kuritegusid, lasub peamiselt Eestis tegutsenud riikliku julgeoleku ja Smerši asutuste töötajatel ning hävituspataljoni liikmetel. Isikud, kes tuleb eraldi välja tuua, on:

- Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi ja Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi volinikud kindralleitnant Nikolai Sazõkin ja kindralleitnant Nikolai Gorlinski,
- Eesti NSV riikliku julgeoleku ministrid Boris Kumm ja Valentin Moskalenko ning nende alluvad, eriti uurimisala ülemad Idel Jakobson ja Donat Pupõšev ning nendele allunud operatiivtöötajad;
- Eesti NSV prokurör Kaarel Paas, ja
- mitmesuguste tribunalide liikmed, kes menetlesid poliitilisi süüasju.

Eesti rahvusliku vastupanuliikumise mahasurumises mängisid juhtivat rolli:

- Eesti NSV Siseministeeriumi banditismivastase võitluse osakond (1944–1947) ja
- Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi 2-N osakond (1947–1953).

Eraldi tuleb välja tuua nende osakondade ülemad Vladimir Glušanin, Grigori Živaga, Dmitri Taevere, Ivan Peregontsev ja Aleksei Gavrilov.

Olulist rolli mängisid samuti:

- Eesti NSV Siseministeerium, kus ministriteks olid Aleksander Resev, Johan Lombak, Valentin Moskalenko ja Mihhail Krassman,
- selle sõjavangide ja interneeritute osakond (ülemad Viktor Lvov ja Nikolai Santšuk),
- vanglate osakond (ülem Mihhail Fedotov),
- parandusliku töö laagrite osakond (ülem Ivan Strutšalin) ja
- vastuluureorgan Smerš, mille juhiks Eestis oli Konstantin Kolk.

Kõik need organisatsioonid olid otseselt seotud Eesti kodanike ja elanike vastu suunatud inimsusevastaste kuritegudega.

Kõige olulisem massirepressiooniakt oli 1949. aasta 25. märtsil toimunud laiaulatuslik küüditamine. Küüditamise alusdokument oli Jossif Stalini juhitud Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu täiesti salajane otsus. Operatsiooni juhtis Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeerium, mida toetas Siseministeerium. Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeerium ja Siseministeerium nimetasid ametisse volinikud, kes pidid juhtima tegevust Eestis. Riikliku julgeoleku volinikeks Eestis olid kindralleitnandid Afanassi Blinov, Pjotr Burmak ja Sergei Ogoltsov ning kindralmajor Ivan Jermolin. Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeerium ja Siseministeerium ning samuti Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee aparaat määrasid igasse maakonda oma volinikud, kes pidid teostama järelevalvet operatsiooni kulgemise üle. Kohapeal viidi operatsioon läbi Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi maakonnaosakondade järelevalve all ning Siseministeeriumi maakonnaosakondade, Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi sisevägede üksuste ning kohalike partei- ja nõukogude aktivistide abiga.

KOKKUVÕTE

Eestis alates aastast 1944 toime pandud inimsusevastased kuriteod tulenesid Nõukogude Liidu juhtkonna poliitikast, mille eesmärk oli Eesti kiire inkorporeerimine Nõukogude Liitu ning sellele allumatute ja/või NSVL ideoloogiaga mugandumatute sotsiaalsete gruppide ja isikute elimineerimine. Komisjon on seisukohal, et mitte ükski ideoloogia ei õigusta tuhandete süütute inimeste vangistamist, sandistamist ja hukkamist. Eesti Vabariigi kodanike tegevus oma riigi ja rahva teenimisel kooskõlas Eestis enne Nõukogude okupatsiooni kehtinud seadustega ei saanud mitte mingil tingimusel olla aluseks nende järgnenud süüdimõistmisele Nõukogude Liidu seaduste järgi.

Komisjon on seisukohal, et Eesti Vabariigi endise poliitilise juhtkonna, sealhulgas valitsuse liikmete ning riigi- ja kohalike omavalitsuste ametnike aastail 1940–1941 alanud kohtuliku jälitamise ja süüdimõistmise jätkamine oli õigusvastane.

Komisjon peab õigusvastaseks taasokupeerimisele järgnenud vastupanuliikumise mahasurumist ning Otto Tiefi valitsuse liikmete vahistamist ja karistamist.

Eesti kodanike süüdistamine reetmises, mis põhines tõele mittevastaval väitel, nagu oleks tegu olnud Nõukogude Liidu kodanikega, oli õigusvastane.

Komisjon on seisukohal, et Eesti kodanike kontrollimine filterlaagrites, sõjatribunalide rakendamine otsuste langetamiseks tsiviiliskute üle ning nende otsuste täidesaatmine kujutavad endast inimsusevastaseid kuritegusid. Õigusvastane oli ka tsiviilelanike ja demobiliseeritud sõjaväelaste kasutamine sunnitööl.

Komisjon on seisukohal, et küüditamine on vaieldamatult inimsusevastane kuritegu. Ei saa olla mingit õigustust tuhandete süütute tsiviilelanike, enamjaolt naiste, laste ja vanurite küüditamisele nende poliitiliste, sotsiaalsete või usuliste veendumuste pärast või sellepärast, et nad olid suguluses niinimetatud „sotsiaalselt ohtliku elemendiga”. Kuigi 1949. aasta küüditatud vabastati pärast Stalini surma (enamik neist 1950. aastate teisel poolel), suri nendest üle 10%.

Komisjoni seisukoht rajaneb peamiselt tõsiasi, et küüditamist tuleb eristada kohtuotsusega asumisele saatmisest. Kuigi ka niisugused kohtuotsused langetati tihti peale õigusvastase menetluse käigus ning olid seega ebaseaduslikud, oli asumine – vähemalt tavapärast – ajaliselt piiritletud. Küüditati seevastu ilma ajalise piiritlemiseta – küüditatud kaotasid alatiseks õiguse kodumaale tagasi pöörduda.

Arvesse tuleb võtta ka nende, oma veendumuste või suhete tõttu süüdi mõistetud või küüditatud inimeste edaspidist, nende vabastamisele järgnenud diskrimineerimist praktiliselt igal elualal.

Kuigi kogu poliitiliste arreteerimiste ja süüdimõistmiste protsess oli õigusvastane, tuleb tõdeda, et mõnedel juhtudel, eelkõige nendel, mis puudutasid endisi Omakaitse liikmeid, politseinikke ja laagrite valvureid, esitati tõendeid inimsusevastaste kuritegude kohta, ning nendel juhtudel rakendati peaaegu eranditult surmaotsust (aastail 1944–1947 ja uuesti alates aastast 1950; aastail 1947–1950 ei olnud Nõukogude Liidus surmanuhtlust).

Komisjon on seisukohal, et üksikutel juhtudel olid tõendid piisavad selleks, et õigustada määratud karistusi. Ei saa väita, nagu tuleks kõiki Nõukogude julgeolekuasutuste poolt vahistatud ja tribunalide poolt süüdimõistetud isikuid pidada süütuks üksnes sellepärast, et menetlused, mida nende puhul rakendati, olid õigusvastased.

Komisjon on seisukohal, et Eesti taasokupereimine Nõukogude Liidu poolt 1944. aastal oli õigusvastane, ning järelkult oli vastupanuliikumises osalejate võitlus okupatsioonivõimudega õigustatud. Niisuguses kontekstis on kummagi poole kohuseks vähendada miinimumini võitlusest eemalejääjate kannatusi, ning sedavõrd, kui võrd selle kohustuse täitmist sihilikult eirati, võib kõnelda toimepanijate võimalikust süüst inimsusevastastes kuritegudes.

Komisjoni eesmärk on olnud määratleda vastutus inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude eest, mis pandi toime Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal. Komisjon märgib, et pärast Stalini surma 1953. aastal toimus Nõukogude režiimi teatav üldine leevenemine; isegi sedavõrd, et inimsusevastaste kuritegude määratlus ei ole enam kohaldatav. Seetõttu ei ulatu komisjoni uurimused reeglina ajaliselt kaugemale 1950. aastate keskpaigast.

Kummatigi mõõnab komisjon, et vaatamata mainitud leevenemisele jäi olukord Eestis kuni iseseisvuse taastamiseni repressiivseks. Kuigi selle hilisema ajajärgu sündmuste uurimine ei kuulu komisjoni ülesannete hulka, tervitame me Eesti Vabariigi presidendi Toomas Hendrik Ilvese otsust rajada instituut, mille ülesanne on nimetatud perioodi dokumenteerimine. See annab praegustele ja tulevastele põlvkondadele võimaluse mõista tingimusi, milles nende vanemad ja vanavanemad olid sunnitud elama üle poole sajandi.